

UOT 94(479.24)

MUSA RƏHİMOĞLU-QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və
Arxeologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kuliyevm@yandex.ru

GÖRKƏMLİ HƏRBÇİ, İCTİMAİ-SİYASİ XADİM CƏFƏRQULU XAN NAXÇIVANSKİ-KƏNGƏRLİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/108/21-28>

Məqalədə görkəmli hərbi, ictimai-siyasi xadim Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin-Kəngərlinin həyat və fəaliyyətindən söhbət açılır. Məqalədə həmçinin Cəfərqulu xanın Sankt-Peterburqdakı pəj korpusunda oxumasından, Qafqaz ordusunda hərbi xidmətindən danışılır. 1885-ci ildən sonra ordudan istefaya çıxır və Naxçıvana qayıdır. Naxçıvan şəhərinin başçısı işləyir, maarifçiliklə və xeyriyyəçiliklə məşğul olur. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın erməni daşnaklarından müdafiə olunması işinə rəhbərlik etmişdir. Məqalə yeni arxiv sənədləri və çap edilmiş kitablar əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Sankt-Peterburq, pəj korpusu, Tver polku, Ərzurum, Axaltəkə ekspedisiyası, Naxçıvan şəhərinin başçısı.

Giriş. Naxçıvanın Kəngərli süvarilərinin hərbi tarixi olduqca qədimdir. Onlar bütün yüzilliklərdə döyüş bacarıqları və hünərləri ilə hərbi tariximizə qəhrəmanlıq səhifələri yazmışlar.

Bu nəsil xalqımıza dünya şöhrətli altı general bəxş edib: I Ehsan xan, İsmayıl xan, II Kalbalı xan, Hüseyn xan, III Kalbalı xan və Cəmşid xan. Bu generalların hər birinin nəsil üçün rəşadət təmsalı hərbi fəaliyyəti olub. Son illərdə çəkilən kinoxronikalarda, sənədli telefilmlərdə bunlar haqqında geniş söhbət açmağa çalışırlar. Və bu hərbi xan nəslinə barədə nə qədər deyilsə də, yazılsa da azdır.

Müasir gəncliyə hərbi tariximiz, əvvəlki kimi dar, məhdud çərçivədə yox, geniş izah olunmalıdır. Bunun üçün istər Bakıda, istərsə də Naxçıvanda çox gözəl şərait yaranıb. Bir o qalır ki, tarixçilər, tədqiqatçılar, yazıçılar və kinossenaristlər bütün varlıqları ilə bu işə girişsinsin. Hər şey dərinləşdirilsin və dəqiqləşdirilsin.

Bu gün yaxın, uzaq xarici ölkələrdə bədxahcasına çəkilən kinofilmlər, yazılan kitablar hamımızı səfərbər etməlidir. Bir daha ciddi-cəhdlə axtarışlar aparmalı və yeni-yeni sənədlərlə Azərbaycan tarixinin ən parlaq Naxçıvan səhifələrini zənginləşdirməliyik. Bu, bizim vəzifəmizdir, borcumuzdur.

Yerindəcə qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin əvvəlində Kəngərli xan Naxçıvanskilər və onların varisləri Azərbaycan və Rusiya hərbi tarixində silinməz iz qoymuşlar. Daha dəqiq desək, onlar həm də Rusiya hərbi tarixində aparıcı rolə malik olmuşlar. Belə hərbi varislərdən biri Cəfərqulu xan II Kalbalı xan oğlu Naxçıvanski-Kəngərliyədir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndən sonra azərbaycanlı tədqiqatçılarla yanaşı rusiyalı tədqiqatçılardan F.Nağdəliyev (2006) və Rudolf İvanov (2007) də yazdıqları kitablarda Cəfərqulu xan haqqında da söhbət açıblar. Amma Cəfərqulu xanın XX əsrin ilk 20 ilində Naxçıvandakı fəaliyyəti öyrənilməmiş qalır. Biz təkrarən bu mövzuya qayıtmaqla Cəfərqulu xanın həm də ictimai-siyasi fəaliyyətindən və xeyriyyəçilik missiyasından da söhbət açmaq arzusundayıq.

Görkəmli hərbi, ictimai və siyasi xadim Cəfərqulu xan II Kalbalı xan oğlu Naxçıvanski 5 fevral 1859-cu ildə Naxçıvan şəhərində, indiki Xan sarayında doğulmuşdur [24, v.12].

Cəfərqulu xanın atası Rusiya imperiyasının ən igid generallarından biri idi. Onun göstərdiyi igidliklərə görə adı Moskva Kremlinin Georgi salonunda mərmər lövhəyə qızıl hərflərlə yazılmışdır [20, s.22-23, s.230].

II Kalbalı xan Naxçıvanski özü də Sankt-Peterburqdakı (Peterqofdakı) pəj korpusunda təhsil alıb. Özü də pəj korpusda təhsil alan ilk azərbaycanlıdır [22]. Bu səbəbdən də o, 30 iyul 1867-ci ildə oğlu Cəfərqulu xanı pəj korpusunda oxumağa göndərmişdir. Cəfərqulu xan 1871-ci il 23 iyunda

ümumi sinifdən xüsusi sinfə köçürülmüş və 1874-cü ilin 29 avqustunda hərbi xidmətə başlamışdır. O, 1876-cı ilin 29 noyabrında kamer-paja aparılmışdır.

Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə 10 iyun 1877-ci ildə Peterqofdakı saray qvardiyasının Ulan polkunun korneti (kiçik zabiti) rütbəsi verilmişdir. Rusiya çarının əmrləri o vaxtlar rəsmi və populyar hərbi qəzet olan "Русский инвалид"də çap olunurdu. Cəfərqulu xana da verilən hərbi rütbə həmin qəzetin 134-cü nömrəsində çap edilib [16].

Cəfərqulu xanla bağlı axtarışlar zamanı məlum oldu ki, o, çox bacarıqlı, cəsarətli, həmişə öndə vuruşmağı sevən süvari olub. Belə bir həvəsi görən cavabdeh hərbcilər gənc korneti 18 aprel 1877-ci ildə ehtiyat eskadrona hərbi xidmətə dəyişdirirlər.

Gənc Cəfərqulu xan isə Qafqaz ordusunda hərbi xidmətə can atdığından, həmin ordunun tərkibində olan 15-ci draqun Tver polkuna dəyişilir. Bu haqda hərbi əmr 18 aprel 1878-ci ilə aiddir. Onun yüksək hərbi biliyini və bacarığını görən komandanlıq onu yeni hərbi rütbəyə təqdim edir və elə həmin ildə ona poruçik rütbəsi verilir [17]. Cəfərqulu xan xidmət etdiyi qraqun polkunun tərkibində 1878-ci il iyunun 1-dən sentyabrın 6-dək Ərzurum şəhərində olmuşdur. Qeyd edək ki, o vaxtlar Ərzurum rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdu. Poruçik hərbi rütbəsini ona Ərzurumda olarkən təqdim etmişlər.

1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak edən Cəfərqulu xan Rusiyanın həmin illər üçün təsis etdiyi tünd bürünc xatirə medalı ilə təltif edilir [21, s.53].

Cəfərqulu xan Naxçıvanski general-adyutant Lazarevin dəstəsində 1879-cu il 5 mayda 14 oktyabrədək, 1880-ci il 22 iyuldan 1881-ci il 31 mayadək Axaltəkə ekspedisiyasının tərkibində Orta Asiyada olub [21, s.53-54].

Gördüyümüz kimi o, iki dəfə ekspedisiyada olmuşdur (1879, 1880-1881-ci illərdə). Bu hərbi ekspedisiyanın yürüşü zamanı Cəfərqulu xan müsəlmanlar üçün təsis edilmiş 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdir (bant və qılınclarla) [21,s.55]. Cəfərqulu xan bu hərbi yürüşün zəfərinə təsis olunmuş "12 yanvar 1881-ci ildə Göytəpə qalasının hücumla alınması" gümüş medalı ilə də təltif olunmuşdur.

24 mart 1881-ci ildə Cəfərqulu xana, döyüşlərdə fərqləndiyinə görə ştabs-kapitan hərbi rütbəsi verilmişdir [18]. Bu hərbi rütbəni alanda onun 22 yaşı vardı. Bu mükafat da ona döyüş cəbhəsində təqdim edilib.

Gənc naxçıvanlı süvarinin cəsur döyüşləri onu 14 iyun 1881-ci ildə 4-cü dərəcəli (bantla və qılınclarla birlikdə) Müqəddəs Vladimir ordeninin də kavaləri edir. Qeyd edək ki, bu ordenin də işarələri qeyri xristianlar üçün hazırlanmışdı [21, s.57].

1 mart 1882-ci ildə Cəfərqulu xan hərbi ekspedisiyada göstərdiyi döyüş şücaətinə görə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna (bant və qılınclarla), 8 iyul 1882-ci il tarixdə 2-ci dərəcəli Müqəddəs Stanislav (qılınclarla və bantla) ordenləri ilə təltif edilir.

Hərbi xidmətdə olarkən Cəfərqulu xanın iki dəfə ayağı sınımışdı. 1879-cu ildən başlayaraq Cəfərqulu xan hər il məzuniyyət vaxtı 5 dəfə Qafqazın mədən sularına müalicəyə gedir. Cəfərqulu xan 1885-ci ilin 12 sentyabrda 2 ay yarımliğa Qafqazın mədən sularına müalicəyə göndərilir.

Cəfərqulu xan Naxçıvanski 1885-ci ildə müalicədən qayıtdıqdan sonra ona ştabs-rotmistr rütbəsi verilir [24, v.12]. Amma hərbi arxivdə saxlanılan sənəddən məlum olur ki, həkimlər onun orduda hərbi xidmətdə olmasını məsləhət bilmirlər.

Məsələnin ciddiliyini görən 29 yaşlı Cəfərqulu xan birbaşa Rusiya çarına müraciət edir. O, ərizəsində yazır: "Sağlamlığım, hədsiz dərəcədə kəskinləşən xəstəliyim və ailə vəziyyəti imkan vermir ki, Siz İmperator Həzrətlərinə xidmətimi davam etdirim. Ona görə də xahiş edirəm ki, yuxarıdakı səbəblər üzündən xəstəliyimə görə mənim ordudan tərxis edilməyimə icazə verəsiniz".

Ştabs-rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanski
30 sentyabr 1885-ci il
Çarskiye Kolodçı

Maraqlı haldır ki, hərbcı Cəfərqulu xan ordudan tərxis edilərkən hökumətə zəmanət də verib. Arxiv sənədlərində bu sənəd "Revers" adlanır: "Əgər məni ordudan təyin olunmuş qaydalarla tərxis edərlərsə, onda mən heç bir yerdə əlavə əmək haqqı xahiş etməyəcəyəm. İstefada olduğum vaxt ya-

şayış yerim İrəvan quberniyasında olan Naxçıvan şəhəri olacaqdır". Bu revers də 30 sentyabr 1885-ci ildə yazılıb [25].

Çox gənc ikən hərbi xidmətləri yüksək qiymətləndirilən Cəfərqulu xan Naxçıvanski Rusiya çarının icazəsi ilə 1885-ci ilin 22 dekabrında ordudan tərxis edilir. Ona verilən hərbi əmrdə deyilir: Xəstəliyinə görə 43-cü Tver Draqun polkunun süvarisi ştabs-rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanski rotmistr hərbi rütbəsində və mundiri həmişə geymək icazəsilə ordudan tərxis edilir. Cəfərqulu xana verilən əmr "Русский инвалид" qəzetinin 24 dekabrında çap edilmişdir [19].

1885-ci ilin son günlərində Cəfərqulu xan Naxçıvana qayıdır. 1885-ci ildən 1920-ci ilədək Cəfərqulu xan taleyini, necə deyirlər, birdəfəlik Naxçıvanla bağlayır. Naxçıvanda maarifə xeyriyyəçilik onun əsas məqsədlərindən olub. Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin 1897-ci ildən başlayaraq 1920-ci ilin avqustunadək Naxçıvanda işlədiyi rəhbər vəzifələrlə bağlı arxiv sənədləri var. Elə bu sənədlərdən öyrənirik ki, o, 1897-1904-cü illərdə Naxçıvan şəhər başçısı olmuşdur. Doğrudur, 1918-ci ildən sonra siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq idarələrin adları dəyişdirilsə də, yenə şəhərə rəhbərliyi (bəzi istisnalar olmaqla) Cəfərqulu xan etmişdir. Məsələn belə arxiv sənədlərindən biri Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin şəhər başçısı təyin edilməsi haqqında İrəvan qubernatorunun 24 may 1902-ci il tarixli məktubudur. Həmin məktubda yazılır: "1882-ci il şəhər qaydalarının 22-maddəsinin 9-cu əlavəsinə və 118-ci maddəsinə əsasən Naxçıvan şəhər başçısı vəzifəsinə 1901-ci ildən (ikinci dəfə) növbəti 4 il üçün Cəfərqulu xan Naxçıvanski təyin edirəm. Onun köməkçisi isə Mirzə Sadiq Xəlilov təyin edilsin". Mirzə Sadiq Xəlilov böyük yazıçı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin dostu və müəllim yoldaşı olub. Erməni daşnaklar Mirzə Sadıqı 3 noyabr 1905-ci ildə faicəli şəkillə öldürmüşlər. Cəfərqulu xan Naxçıvanski şəhər starotası işləməklə bərabər, həm də Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən "Tərbiyə", sonralar rus-tatar (Azərbaycan) məktəbinin fəxri nəzarətçisi olmuşdur. Cəfərqulu xan rus, fars, ərəb, alman, fransız dillərini də mükəmməl bilmişdir. O, Naxçıvanda yaşadığı və işlədiyi illərdə bir sıra xarici ölkələrdə səfərlərdə olmuşdur. Bu haqda Cəfərqulu xanın raportu bunu təsdiqləyir.

O, 27 iyul 1900-cü il tarixli raportunda İrəvan qubernatoruna yazır: "Siz həzrətlərindən xahiş edirəm ki, şəxsi işlərim üçün xaricə - Türkiyəyə, Fransaya, Avstriyaya və Almaniyaya getməyim üçün mənə 10 sentyabr tarixdən iki aylıq məzuniyyət verəsiniz.

Şəhər başçısı (imza) Xan Naxçıvanski" [1].

İrəvan qubernatorluğu onun məktubunu 21 avqust 1900-cü il tarixdə Tiflisə göndərmiş və 19 sentyabr 1900-cü il tarixdə Qafqaz mülki sahəsinin vitse-direktoru əvəzinin imzası ilə cavab məktubu alınıb. Həmin məktubdan aydın olur ki, Cəfərqulu xana icazə verilib: "İdarənin əmri ilə Naxçıvan şəhər başçısı Xan Naxçıvanskiyə xaricə getməsi üçün 2 aylıq məzuniyyət verilib. Bu haqda dəftərxana bizə bildirir.

Vitse-direktor əvəzi (imza)" [7, v.1].

Cəfərqulu xan 1910-1916-cı illərdə həbsxana popeçiteli olmuşdur. 1914-1916-cı illərdə həm də bərişdirici şəhər məhkəməsinin fəxri sədri olmuşdur.

Atası general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanski vəfat edəndən sonra Xok kəndinin (yarısı), Təzəkənd kəndinin (yarısı), Nurs, Sirab və Nehrəm kəndlərinin mülkədarı olmuşdur. Naxçıvanda onun üzüm və meyvə bağları, o cümlədən dükanları və karvansaraları olmuşdur. Naxçıvan şəhərindəki rus-tatar (Azərbaycan) məktəbinə hamilik edənlərdən biri də Cəfərqulu xan idi. 1894-cü ilin sənədlərinin məlumatına görə Qaraçuq və Qızıl Təpədə onun əkin sahələri də olmuşdur. Tapılan sənədlərdən öyrənirik ki, onun və qardaşlarının İrəvan ətrafında da idarə etdikləri kəndlər olub. Tas, İydəli (yarısı), Şelli-Mehmandar kəndinin 1/6 hissəsi [22, s.339].

Cəfərqulu xan Naxçıvanski 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın erməni quldur dəstələrindən müdafiə olunması işinə rəhbərlik etmişdir. Qeyd edək ki, həmin illərdə Naxçıvan çox çətin, amma şərəfli bir qəhrəmanlıq tarixi yaşamışdır. Həmin illərin arxiv sənədlərinin çoxu itib-batsa da, məhv edilsə də arxiv fondlarındakı sənədlərdən məlum olur ki, Cəfərqulu xan, Naxçıvanın erməni tapdağına düşməməsi üçün diplomatik addımlar atmış, yeri gələndə isə döyüşmüşdür. Həmin çətin və mürəkkəb illərdə Naxçıvanda Milli Şura, Müdafiə Komitəsi, Naxçıvan Araz -Türk Respublikası və Müvəqqəti hökumət fəaliyyət göstərmişdir. Bunların hamısına sədrlik edən Cəfərqulu xan Naxçıvanski olub. Naxçıvan Milli Şurasına çox az bir müddətdə digər şəxslərin də adlarına rast gəlirik. Yəni bu illərdə, xüsusən Araz Türk Respublikası dövründə bəlkə də bir gündə bir ayın tarixi hadisələri yaşan-

mişdir. Bəzən erməni daşnakları, amerikan və ingilis hərbciləri ilə danışıqlar aparılmış, nəticəsiz qaldığından dərhal döyüş əmri verilmişdir. Belə bir vəziyyətdə rus və digər xarici dilləri bilən, həm də hərbi işi bilən şəxs lazım idi ki, Azərbaycan Naxçıvan məsələsində uduzmasın. Belə bir çətin missiyanı ancaq Cəfərqulu xan yerinə yetirə bilərdi. Qeyd edək ki, 1918-ci ildə Cəfərqulu xan qayını Kərim xan İrəvanskini (Şəhur taborunun komandiri) başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini Türkiyəyə göndərmişdi [8]. Türk qoşunlarının köməyə gələn bir hissəsi Naxçıvanın xalq qoşunları ilə birlikdə daşnak erməni qoşunları ilə döyüşmüşlər.

1918-ci ilin iyun ayının 11-də türklər Milli Komitəni ləğv etmiş və Naxçıvanda yeni idarələr yaratmışlar. Naxçıvan jandarma idarəsinə Məhəmmədəli xan Naxçıvanskini rəis, Qəni bəy Vəzirovu isə müavin təyin etmişlər. Ədliyyə işlərini Şeyx Kərimə, Cabbar Kələntərova, Vəli ağa Kəngərliyə və Abbasqulu bəy Tahirova həvalə etmişlər.

Yeni yaradılan Bələdiyyə idarəsinə isə Cəfərqulu xanı sədr, Tağı Nağdəliyəvi isə müavin təyin etmişlər. Cəfərqulu xan 1919-cu ilin 9 fevralına kimi Naxçıvan bələdiyyəsinin sədri olmuşdur [4, s.42].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tapşırığı ilə Cəfərqulu xan və oğlu III Kalbalı xan ingilislərlə danışıq aparırdı. İngilislər Naxçıvan ərazisində ingilis general-qubernatorluğu yaratdıqları bir gündən respublika ərazisində siyasi sabitlik çox ciddi surətdə pozulmuşdu. Naxçıvan Araz Türk Respublikasına nəyin və kiminsə xatirinə hakimiyyətə təyin edilmiş Əmir bəy Nərimanbəyov təzə yaradılan respublikanı heç cür idarə edə bilmirdi. Naxçıvan əhalisini erməni təcavüzündən layiqlincə qoruya bilməyən Əmir bəy hökumətinin zəifliyi də buna imkan yaradırdı [5, s.53]. Əmir bəy bunun günahını isə hərbcilər kəngərlilərdə görürdü. Amma əslində belə deyildi. Naxçıvanın ərazisində və şəhərin içində ermənilərlə döyüşlər gedirdi. Təklənmiş Naxçıvana və naxçıvanlılara rəhbər edəcək təcrübəli sərkərdə və yaxşı döyüşə bilən döyüşçülər lazım idi. Bax, əsl həqiqət burada gizlənilir. Buna görə də Cəfərqulu xan və Rəhim xan qardaşları, onların hərbcilər oğulları və qohumları qətiyyənlə razı ola bilməzdilər ki, ulu babalarının onlara əmanət etdikləri qədim Oğuz yurdu Naxçıvanda ermənilər ağalıq etsinlər. Buna görə də Araz-Türk Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Cəfərqulu xan Naxçıvanda Müvəqqəti hökumət yaratmış və onun sədri olmuşdur. Naxçıvan hökumətinin sədri Cəfərqulu xan, müavinini Abbasqulu bəy Tahirov, baş komandan Kərim xan İrəvanski, müavinini Kalbalı xan, xarici işlər naziri Bəhram xan idi [3, s.104-108]. Ona görə də naxçıvanlılar yekdilliklə həmrəy olub xan Naxçıvanskilərin tapşırığı ilə hərəkət edirdilər. Hadisələrin sonu da göstərdi ki, Cəfərqulu xanın rəhbərliyi altında döyüşən naxçıvanlılar çox haqlı imişlər.

Bir arxiv sənədində olan məlumatlar (belə məlumatlar çoxdur) Cəfərqulu xanın çox soyuqqanlı və iradəli olduğunu təsdiqləyir. Həmin sənəddən məlum olur: "ingilis general-qubernatoru Cəfərqulu xana təklif edir ki, iki məsələni həll etsin: birincisi, Osmanlı imperiyasının ərazisindən köçürülmüş ermənilərin yenidən Naxçıvana və kəndlərinə qayıtmasına icazə verilsin. İkincisi, daşnak Ermənistanı üçün Şərurdan min pud buğda buraxılsın. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elçiləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Cəfərqulu xan cavab verdi ki, birinci məsələ mühacirət məsələsi kimi Paris sülh konfransında həll olunana qədər təxirə salınmalıdır, buğdanı isə yerli əhalinin ehtiyacı olduğu şəkər və neftlə dəyişmək olar" [5, s.54].

Ümumiyyətlə, Cəfərqulu xanın fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər A. Hacıyevin ("Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, Bakı: 1994") kitabında ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilsə də bir çox məsələlər ziddiyyət təşkil edir. Xüsusən Cəfərqulu xan və digər hərbi Naxçıvanskilər haqqında. Çünki 1920-ci ildə Cəfərqulu xan Naxçıvan İnqilab Komitəsinə yazdığı məktubda (rus dilindədir) bir çox məsələlərə aydınlıq gətirib. Biz bu məktubla və digər arxiv sənədləri ilə tanış olduqda görürük ki, belə sədaqətli, vətənpərvər sərkərdə haqqında ədalət öndə olmalıdır.

Çünki onların canı-dildən müdafiə etdikləri Naxçıvan əzəmətlə durmaqdadır! Və Cəfərqulu xan 4 oğlunu (III Kalbalını, III Ehsanı, Cəmşidi və Teymuru) Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın müstəqilliyi, azadlığı uğrunda qurban verib. Ona görə də görək biz tədqiqatçılar Naxçıvan tarixinin iki ilini (1918-20) çox həssaslıqla, emosiyalarsız və doğru-düzgün araşdıraraq, ətraflı öyrənək və son fikrimizi yazaq. Mənasız fikirlərlə qəhrəmanlarımızın ruhunu incitməyəək!

Bir məsələni də deməyin vaxtıdır. Araşdırmalar göstərir ki, bütün yüzilliklərdə naxçıvanlılar Azərbaycandan başqa heç bir konfederasiya-filan qəbul etməyiblər. 1918-1920-ci illərdə həmçinin!

Yeri gəlmişkən, bəzi müəlliflər Mirzə Bağır Əliyevin yazdıqlarına söykəndiklərini deyirlər. Mirzə Bağır Əliyevin "Qanlı günlərimiz" (Bakı: 1994) kitabından istifadə etdiklərini yazırlar. O müəlliflərə bir daha xatırladıyıq ki, Mirzə Bağır Əliyev gündəlik yazıb və hadisələri bildiyi kimi qeyd edib. Biz də həmin kitabı diqqətlə oxuyuruq. Cəfərqulu xan heç vaxt katibə (münşiyyə) deməyəcəkdik ki, diplomatik danışıqlarda söhbət nədən gedib və sair və ilaxır.

Bu səbəbdən bir məsələni də deməyə məcburuq. "Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 10 oktyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə İnqilab Komitəsinin nəzdində bir neçə şöbələrə yanaşı, "Daxili İşlər" şöbəsi də yaradılır.

İnqilab Komitəsinin qərarı ilə ümumi məlumat təlimat şöbəsinə rəis Mirzə Bağır Əliyev təyin edilmişdir" [9, v.10]. Bu arxiv sənədidir. Bizcə, artıq şərhə ehtiyac yoxdur. Bundan sonra Mirzə Bağır Əliyev öz gündəliyində Naxçıvandan sürgün edilmiş hərbi Naxçıvanskilər haqqında müsbət fikir yazma yaxud saxlaya bilərdimi? Əlbəttə ki, yox! Mətləbdən uzaqlaşmayaq. Naxçıvan tarixində maraqlı məsələlərdən biri Naxçıvandan Makuya hərbi dəmiryol çəkilməsidir. Bu hadisə 1915-ci ilə təsadüf edir.

Ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin atası Qurbanəli Şərifzadənin oğluna yazdığı məktub bu işi oxuculara məlum edir: "Cəfərqulu xan mənə təklif elədi ki, dəmiryol podratı götürək və şərik olaq. Şahtaxtıdan Makuya dəmiryol çəkiləcəkdir. Cəfərqulu xan özü qulluqdadır, müqavilə mənim adıma olacaqdır. Bu neçə gündə çalışırıdım. Hüseyn xan, general adyutant, Cəfərqulu xanın qardaşı bu işdə vasitəçidir. Ona görə də çox ümid varam ki, bu iş bizə qismət ola.

Şahtaxtıdan Makuya qırx verst qədər yoldur. Əgər bu iş bizə qismət olsa, ümidvaram ki, mənfəətsiz olmaya, çünki əvvəla, əfsərlər Cəfərqulu xanın və Hüseyn xanın xatirinə bizə kömək edərlər, çünki bu yol hərbi yoldur, injinerlər tamam əfsərdirlər və saniyənin Makuda Cəfərqulu xanın əqvanı xanlar fəhlə cəhətindən bizə kömək edərlər..." [14, s.467-468]. Amma həmişə olduğu kimi, Naxçıvan xanlarının Maku xanları ilə yaxın qohum olmaları imkan vermir ki, Cəfərqulu xana çar hökuməti etibar etsin. Maku-Şahtaxtı yolunun çəkilişi Cəfərqulu xana tapşırılmır.

Maku xanlarından Əli xan Bayat I Kalbalı xanın qızı Cahanbanu ilə evlənib. Onların oğlu Teymurpaşa xandır. Teymurpaşa xanın oğlu isə Maku sərdarı Mürtəzaqulu xandır.

Cəfərqulu xanın bacısı Şahbəyim, qızı Nazlıbəyim də həmin ailənin gəlinləri olmuşlar. General İsmayıl xanın qızı Şirinbəyim Nəsrulla xan Makulunun həyat yoldaşı olub. Onların oğlu Kamilpaşa xanı General İsmayıl xan Sankt-Peterburqda oxudub. Abbasqulu xan İrəvanskiyənin qızı Nazxanım (Cəfərqulu xanın baldızı) da Maku xanının gəlini olub. Onun oğlu İsmayıl xanla bu sətirlərin müəllifi 2009-cu ildə Makuda, Bağcacıqda (Maku xanlarının sarayında) görüşüb, söhbətlərini qələmə alıb [12].

Amma onu da deyək ki, Naxçıvanın çətin günlərində Maku sərdarı Naxçıvana lazım olan köməyi etməyib, daha doğrusu Cəfərqulu xana silah məsələsində köməkliyi olmayıb. Naxçıvanda sovet hökuməti qurulan kimi daşnaklar bolşevik adı altında hünərli insanlara amansız divan tutmağa başladılar. O cümlədən hərbi xan Kəngərlilərə də.

Naxçıvan İnqilab Komitəsi 28 avqust 1920-ci il tarixli iclasında gündəliyə əsas bir məsələni daxil etmişdi. "İnqilab Komitəsinin 28 avqust 1920-ci il tarixli olmuş iclasının 1 №-li qərarına əsasən Naxçıvan şəhərinin vətəndaşları Rəhim xan, onun oğlu İskəndər xan, Cəfərqulu xan Naxçıvanskilər və İbrahim paşa Kəngərlinski Naxçıvan şəhərindən Bakı şəhərinə Naxçıvan ölkəsinin zərərli elementləri kim göndərilsin"

Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi

İclasın sədri: Fyodorov

Katib: Sulixanov [10, v.4]

Avqustun 29-30-da belə amansızlığı görən Cəfərqulu xan və Rəhim xan Naxçıvan İnqilab Komitəsinə məktubla müraciət etmişlər.

Cəfərqulu xan 30 avqust 1920-ci ildə Naxçıvan İnqilab Komitəsinə məktub yazıb: "Naxçıvan İnqilab Komitəsinə. Naxçıvan İnqilab Komitəsi özünün 28 avqust 1920-ci il tarixli iclasında məni bolşeviklərə qarşı əks-fəaliyyət göstərməkdə, ermənipərəstlikdə günahlandırır. Bunun müqabilində bildirirəm ki, bolşeviklərin əleyhinə işləmə imkanım faktiki olmayıb. Belə ki, biz dünyadan təcrid olunmuşduq və ermənilərlə müharibə aparmaqla məşğul idik. Mənim ermənipərəst olmağıma gəldik-

də isə bunun heç bir əsası yoxdur. Belə ki, ermənilər Naxçıvanda olan vaxt mənim evimi və əşyalarını dağıtmış və talan etmişlər. Mənim oğlum Kalbalı xan komandan kimi erməni ordusuna böyük zərbələr vurub. Ermənilər bu iki il ərzində (1918-1920) Naxçıvanı mənim oğluma görə tuta bilməyiblər. Mənim toxunulmaz əmlakıma gəldikdə isə o, elə də böyük deyil və aşağıdakılardan ibarətdir: şəhərdə bir bağ əkin sahəsi (16 desyatin) olan torpaq, karvansara, hərbi xəstəxana (lazaret) üçün ayrılmış ev, Təzəkənddə əkin sahəsi (20 desyatin). Bundan başqa heç bir torpağım yoxdur. Əgər mümkün sə xahiş edirəm məni əmlakımdan azad edəsiniz. Mən heç bir dövlət cinayəti etməmişəm. Sovet hökuməti əleyhinə olmamışam. Əksinə Milli Komitənin sədri olanda bütün qüvvəmlə Qızıl Ordunun Naxçıvana gəlməsinə çalışmışam. İnqilab Komitəsi, mənimkilər günahsız olsa da, onları axırıncı azuqədən məhrum edir. Xahiş edirəm məni sonrakı qəbul ediləcək qərarlardan xəbərdar edəsiniz" [10, v.5].

Cəfərqulu xanın bu məktubu da ürəyi daşlaşmış Revkomu və ətrafındakı sapı özümüzədən baltaları fikrindən döndərə bilmir. Nəhayət sentyabrın 10-da Cəfərqulu xan sonuncu ərizəsini yazır: "Bildirmək istəyirəm ki, bizdən birimiz Rəhim xan yaşı ötmüş olmaqla bərabər, qrija (dəbbəlik) və hemoreyya (babasil) xəstəliyindən əziyyət çəkir və yaşı 60-ı ötüb. Bundan başqa at üstündə getmək imkanımız yoxdur. Ona görə bizim getməyimizə araba təyin edəsiniz.

Cəfərqulu xan Naxçıvanski (imza)
10 sentyabr 1920-ci il" [10, v.7].

Bu ərizədə Cəfərqulu xan Rəhim xanı böyük qardaşı kimi təqdim edib. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanski qardaşlarının heç bir təklifi qəbul edilməyib [10]. Bu hərbi qardaşların həyatlarında ən kədərli anlar çox sevdikləri Naxçıvandan əsir kimi aparılmaları idi. Tarixin yaddaşı çox sədaqətlidir. Son illərə qədər 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Naxçıvandan Şuşaya aparılan əsir Naxçıvanskilər çoxlarının yaddaşında idi.

Sovet əsgərlərinin silahlı dəstəsi ilə əhatə olunmuş Rəhim xan və Cəfərqulu xan Naxçıvanskiləri, bir də onların vəkili (sultan) qolundan olan qohumları İbrahim paşa Kəngərli (Əsəd ağa Kəngərli oğlu) əsir aparırlar. Rəhim xanın oğlu İskəndər xan İranda olduğundan onu sürgün edə bilməmişdilər. Bəlkə də bu sürgün, Cəfərqulu xanın həyatının ən böyük faciəsidir. Hər iki qardaşa əcdadlarının müqəddəs vətəni olan Kəngərli yurdunda- Naxçıvanda yaşamaq qadağan edilmişdi.

Bəzi kitablarda guya onların Şuşada öldüklerini yazırlar. Bu məlumat tamamilə yalandır. Çünki bu sətirlərin müəllifi Gürcüstan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində araşdırmalar apararkən, məxfi sənədlərin birində Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə İranın Maku şəhərində yaşaması qeyd olunmuşdu. Sənəd 1930-cu ilə aiddir [15].

İkinci mənbə isə mərhum yazıçımız Əli Səbrinin xatirələrindəki məlumatdır. Elə o məlumatdan aydın olur ki, Cəfərqulu və Rəhim xan İrana öz ailələrinin yanına gedə bilib. Əli Səbri yazır: "Cəfərqulu xan bu məsələdən ötrü yanıma gəldi. O, bilmirdi ki, mən Əliheydər Qarayevlə dostam. Hələ inqilabdan əvvəl biz rus-tatar (Azərbaycan) məktəbində dərs demişdik.

Cəfərqulu xanı Əliheydər Qarayevlə öz evimdə görüşdürdüm. Cəfərqulu xana dedim ki, bax bu adam Əliheydər Qarayevdir. Və mən sənə xahişini ona yetirmişəm. Cəfərqulu xan Əliheydər Qarayev adını eşitdikdə həyəcanlandı, kibrit qutusu əlindən düşdü. Əliheydər isə güldü:

- Əmi, qorxma Mənim sənə haqqında az-çox məlumatım var. Sənə xalqa heç bir zülmün keçməyib, qoca kişisən kömək edərik, arvad uşağıyla görüşərsən. Üç gündən sonra Cəfərqulu xanla qardaşı Rəhim xan İrana yola düşdülər". Bu görüş 1922-ci ildə olub və Cəfərqulu xan və Rəhim xan Bakıdan Ənzəliyə gəmi ilə yola düşüblər [6, s.135-136].

Ürəklərində Vətən həsrəti olan bu insanların qütbət ömürləri harada yaşanıb? Naxçıvanın ən çətin günlərində onu tərk etməyən Kəngərli xan Naxçıvanskilərin ömür faciələri hər birimizin qəlbinə ağrıdır. Təskinliyi onda tapırıq ki, Naxçıvanda hamının çox sevdiyi sərkərdələr - Cəfərqulu xanın oğlanları sınımadan, əyilmədən, dillərində "Azərbaycan", "Naxçıvan" sözləriylə ölümün gözlərinə dik baxıblar. Son anlarında "Təki Naxçıvan əzəmətlə dayansın" -deyiblər.

Görkəmli sərkərdə Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə 5 oğlundan sağ qalanı Davud xan olub. Araşdırma məlumatına görə o, İran ordusunun sərhəngi (polkovniki) olub və Təbrizdə yaşayıb. Təxminən 1972-ci ildə vəfat edib [12].

Digər oğlanlarından Teymur xanı hələ 1916-cı ildə müəmmalı şəkildə İrəvanda öldürüblər. 3 oktyabr 1916-cı ildə kornet Cəmşid xan Naxçıvanski İrəvan qubernatoruna ərizə yazıb: Əlahəzrət cənab İrəvan qubernatoruna tatar süvari polkunun korneti Cəmşid xan Naxçıvanskidən Ərizə “İrəvan quberniyasında kişi gimnaziyasında təhsil alan qardaşım Teymur xan Naxçıvanski özünü güllə ilə vurub. Mərhum qardaşımın cənazəsini Naxçıvana aparmaq üçün mənə icazə verəsiniz. Kornet Xan Naxçıvanski. 3 oktyabr 1916-cı il”. İrəvan qubernatorunun verdiyi icazə məktubu və Şəhadətnaməsi işə əlavə olunub [11]. III Kalbalı xanı 1931-ci ildə Makuda döyüş zamanı arxadan güllə ilə vurublar [2, s.3]. III Ehsan xanı Gəncə üsyanında (1920-ci ildə) bolşeviklər güllələyiblər [13, s.268-269], Cəmşid Naxçıvanskini isə sovet hökuməti 1938-ci ildə Moskvada güllələyib [21, s.773].

Yazını sona çatdırarkən 1913-cü ildə nəşr olunmuş, Qafqaz Hərbi Tarix Muzeyinin bələdçi kitabındakı cümlələri xatırlayıram: “Kəngərli süvariləri bütün Şərqdə cəsurluğu ilə şöhrət qazanmışdı. Onlar döyüşə girərkən ölümə ikrah əlaməti olaraq atlarının boynuna qırmızı kaporlar geyindirirlər ki, düşmən tərəfindən tez gözə çarpsınlar. Bu, həm də düşməni vahiməyə salmaq üçün fənd idi [13, s.9].

Nəticə. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın və Rusiyanın hərbi tarixində cəsur süvari döyüşçülərdən biri də görkəmli hərbi, ictimai və siyasi xadim Cəfərqulu xan Naxçıvanski-Kəngərli. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan bölgəsinin ictimai-siyasi həyatında və bölgənin ictimai-siyasi həyatında və bölgənin qarşılaşdığı problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində və onun fəaliyyətinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri kimi bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsində, əhəlinin daşnakların törətdikləri qırğınlardan xilas edilməsində fəal iştirak etmişdir. Araz-Türk Cümhuriyyətinin süqutundan sonra oğlu Kalbalı xan və qayını Kərim xan İrəvanski ilə birlikdə mahalda yeni bir qurum - Müvəqqəti hökumət yaratmış və onun sədri olmuşdur. Cəfərqulu xan və onun hərbi varisləri həmişə xatırlanmağa tam layiqdirlər və buna mənəvi haqları var.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F. Cəfərqulu xan Naxçıvanski ömrü / “Şərq qapısı” qəzeti, 5, 8 oktyabr 2004-cü il.
2. “Bildiriş” qəzeti. İstanbul, 55, 20 avqust 1931.
3. Əliyev Mirzə Bağır. Qanlı günlərimiz. Bakı, 1993, 142 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və inkişaf tarixi. Bakı, 2024, 488 s.
5. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı, 1994, 124 s.
6. Qasımov Əli Səbri. Ömürdən yarpaq düşür. Bakı, 1983, 168 s.
7. NMRDA (Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi). F.23, siy.1, iş №2015.
8. NMRDA. F.63, siy.1, iş № 5/9, 5v.
9. NMRDA. F.63, siy.1, iş №1.
10. NMRDA. F.63, siy.2, iş №9, 21v.
11. NMRDA. F.23, siy.1, iş №3570/4223, 2v.
12. Naxçıvanskilər qütbətdə. “Şərq qapısı” qəzeti, 31 yanvar 2009-cu il.
13. Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı, 1999, 414 s.
14. Şərif Əziz. Keçmiş günlərdən. Bakı, 1983, 614 s.
15. Архив Госбезопасности Грузии. Фонд 6.
16. Газета «Русский инвалид», 18 июня, 1877 года, №134.
17. Газета «Русский инвалид», 20 апреля, 1878 года, №88.
18. Газета «Русский инвалид», 25 марта, 1881 года, №66.
19. Газета «Русский инвалид» 24 декабря, 1885 года, №280.
20. а) Иванов Р.Н. Генерал–Адъютант Его Величества. Москва, 2006, 368 с.
- б) Иванов Р.Н. Оборона Баязета: ложь и правда. Москва, 2005.
21. Иванов Р.Н. Именем Союза Советских... Москва, 2007, 832 с.
22. Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва, 2006, 432 с.
23. НАГ (Национальный Архив Грузии). Ф. 16, опись 1, дело № 7118.
24. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив). Ф. 396, опись 1, дело №979.

25. РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив). Ф.400, опись 17, дело №1131, документ 5.

МУСА РАГИМОГЛУ-КУЛИЕВ

*Ведущий научный сотрудник Института истории,
этнографии и археологии Нахчыванского филиала НАНА,
доктор философии по истории*

**ИЗВЕСТНЫЙ ВОЕННЫЙ, ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ
ДЖАФАРКУЛИ ХАН НАХЧЫВАНСКИЙ -КЕНГЕРЛИ**

В статье рассказывается о жизни и деятельности известного военного, общественного и политического деятеля Джафаркули хана Нахчыванского-Кенгерли. Также в статье говорится о учёбе Джафаркули хана Нахчыванского в Пажеском корпусе Санкт-Петербурге и о службе в Кавказской военной армии. После 1885-го года он увольняется с армии и возвращается в Нахчыван. Работает старостом города Нахчыван и занимается благотворительной и просветительской деятельностью. 1918-1920-ых годах руководил защитой Нахчывана от армянских дашнаков. Статья написана на основе новых архивных документов и напечатанных книг.

Ключевые слова: Нахчыван, Санкт-Петербург, Пажеский корпус, Тверский полк, Эрзурум, Ахалтекинская экспедиция, староста города Нахчыван.

MUSA RAHIMOGLU GULIYEV

*Leading researcher at the Institute of History,
Ethnography and Archaeology, Nakhchivan Branch of ANAS,
Doctor of Philosophy in History*

**THE PROMINENT OFFICER, SOCIAL AND POLITICAL FIGURE
JAFARGULU KHAN NAKHCHIVANSKI-KANGARLI**

The article speaks about the eminent officer, statesman Jafargulu khan Kalbali khan oglu Nakhchivanski's life and activity. It also deals with his getting education in the Page Corps in Saint-Petersburg and serving in Caucasus Army. He retired from the army after 1885 and returned to Nakhchivan. He was appointed mayor of Nakhchivan, acted as an enlightener and did charity. He led the protection of Nakhchivan from Armenian dashnaks in 1918-1920 as well.

Keywords: Nakhchivan, Saint-Petersburg, the Page corps, Tver regiment, Erzurum, Akhaltepe expedition, mayor of Nakhchivan city.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 fevral 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04 mart 2025-ci il.

Rəyçi: Akademik İsmayıl Hacıyev.